

Rynek w Staszowie. Fot. ze zbiorów Agaty Łucji Bazak

AGATA ŁUCJA BAZAK

SZKOŁA

POCZĄTKOWA

W STASZOWIE

DO DRUGIEJ POŁOWY XVIII WIEKU

Agata Łucja Bazak

**SZKOŁA POCZĄTKOWA W STASZOWIE
DO DRUGIEJ POŁOWY XVIII WIEKU**

Agata Łucja Bazak

**SZKOŁA POCZĄTKOWA W STASZOWIE
DO DRUGIEJ POŁOWY XVIII WIEKU**

Sandomierz 2016

Projekt okładki: Juliusz Susak

Na okładce: *Rynek w Staszowie*. Fot. ze zbiorów Agaty Łucji Bazak

© Copyright by Agata Łucja Bazak
Wszelkie prawa zastrzeżone

Wydawnictwo ARMORYKA
ul. Krucza 16
27-600 Sandomierz
<http://www.armoryka.pl/>

ISBN 978-83-8064-171-6

Spis treści

Wstęp	7
I. Parafia pw. świętego Bartłomieja – rys historyczny	13
II. Powstanie i funkcjonowanie szkoły przy kościele pw. świętego Bartłomieja	45
III. Nauczyciele szkoły początkowej w Staszowie	59
IV. Budynek szkoły, wyposażenie i pomoce naukowe	68
V. Uczniowie szkoły	71
VI. Program szkolny i nauczanie dzieci	77
Bibliografia	87

Wstęp

Szkoła jest jedną z najstarszych instytucji społecznych tworzonych w celu przygotowania młodego człowieka do życia dorosłego. „Jako miejsce, w którym przebiega kształcenie dzieci i młodzieży, z reguły znajdowała się poza domem rodzinnym uczniów, a także – choć nie zawsze tak bywało – poza mieszkaniem nauczyciela (...). Cel, wyodrębnione miejsce, obecność nauczyciela i uczniów oraz programy nauczania stanowiły niemal od początku nieodzowną treść pojęcia <szkoła>”¹.

W XI w. ukształtowały się i rozpowszechniły typy szkół związane z Kościołem, służące jego celom i od niego zależne: parafialne, klasztorne, kolegiackie. W XII-XIII w. powstały szkoły miejskie, w których kształciła się młodzież kupiecka.

Polska wraz z przyjęciem chrześcijaństwa przyjęła wszystkie instytucje Kościoła, także szkołę. Początek szkół w naszym kraju należy łączyć z założeniem biskupstwa w Poznaniu, gdzie powstała szkoła katedralna około 1000 r. Powstawanie klasztorów także miało wpływ na rozwój szkolnictwa.

¹ I. Szybiak, *Z dziejów szkoły*, [w:] *Sztuka nauczania. Szkoła*, red. K. Konarzewski, Warszawa 1991, s. 9.

Do pierwszych zakonów utrzymujących szkoły należeli Benedyktyni.

O najstarszych szkołach kolegiackich wspominał Jan Długosz. Miały mieścić się w Kielcach i Stopnicy. Szkoły katedralne, klasztorne i kolegiackie realizowały ten sam program – „siedem sztuk wyzwolonych”. Trivium stanowiły niższy stopień kształcenia i prowadziły ucznia do elokwencji – inaczej nauk formalnych. Quadrivium dawało wykształcenie ogólne w naukach świeckich i prowadziło do mądrości. Najważniejszą była gramatyka, której poświęcano wiele uwagi. W jej zakres wchodziły reguły gramatyczne, lektura, metryka (nauka o systemach wersyfikacyjnych (...)) i egzegeza (objaśniania tekstów literackich, przeważnie starożytnych). Retoryka ograniczała się do zarysu wymowy, bardziej uwzględniano w niej sztukę pisania listów, dokumentów i protokołów oraz wiążące się z tym zasady prawa. Dialektykę, czyli logikę, do połowy XI w. traktowano pobieżnie. Dopiero w filozofii scholastycznej nabrała większego znaczenia. Arytmetyka była podwaliną quadrivium, a jej głównym celem było obliczanie kalendarza kościelnego. Geometria, czyli nauka o pomiarach ziemi oraz elementy geografii. Astronomia ograniczała się do tych wiadomości, które były niezbędne do zrozumienia kalendarza. Cały kurs „siedmiu nauk wyzwolonych” realizowano w ciągu wielu lat nauczania. Najbardziej rozpowszechnionym typem szkoły w Średniowieczu były szkoły parafialne, których początek przypada na XII w. W XV w. w Polsce działało około trzech tysięcy szkół tego typu. Przygotowywały one dzieci szlachty, mieszczan, a nawet i chłopów do życia świeckiego. Realizowały program nauczania wchodzący w zakres trivium. Często szkoły te były zarządza-

ne i finansowane przez rady miejskie i wówczas ich program nauczania uwzględniał problematykę związaną z handlem i rzemiosłem. Pod koniec XII w. wskutek intensywnego rozwoju zainteresowań filozoficznych i naukowych w Europie zaczęły powstawać uniwersytety. Zapewniały one większą swobodę wypowiedzania nowych myśli. W Polsce w 1364 r. powstał uniwersytet w Krakowie, którego fundatorem był król Kazimierz Wielki. Wydany 12 maja 1364 r. „dyplom fundacyjny” określał, iż uczelnia miała być szkołą świecką i państwową. Uniwersytet składał się z wydziałów: prawa, medycyny i siedmiu nauk wyzwolonych. Śmierć Kazimierza Wielkiego osłabiła, a w końcu przerwała działalność uniwersytetu. Jego odnowienie, a zarazem reorganizacja odbyła się z inicjatywy królowej Jadwigi. Wydany w 1400 r. nowy akt fundacyjny wzorował się na uniwersytetach paryskim i praskim. Wydziałem wiodącym była teologia z 11 katedrami, a następnie wydział prawa kościelnego z 7 katedrami. Wydział medycyny miał tylko jedną katedrę. W całości pozostawiono wydział siedmiu nauk wyzwolonych.

W drugiej połowie XVI wieku zaczęły powstawać szkoły średnie zwane kolegiami, a zakładane przez zakon jezuitów. Młodzież uczono szermierki, jazdy konnej, pływania, tańców itp. Aby nie zrażać rodziców i młodzieży, ze szkół wyeliminowano kary fizyczne. Po raz pierwszy w Europie nauczyciele byli przygotowywani w sposób świadomy i zorganizowany do pracy z młodzieżą – ich kształcenie trwało osiemnaście lat².

² L. Nowak, *Scholar, student, bakałarz, magister – edukacja w średniowieczu*, [w:] [www.czasykatedr.stalwol.pl/skrot_nowak.thm./](http://www.czasykatedr.stalwol.pl/skrot_nowak.thm/).

Z dotychczasowych badań nad szkolnictwem elementarnym w przedrozbiorowej Polsce wynika, że wchodziło ono w zakres duszpasterskiej działalności duchowieństwa diecezjalnego bądź zakonnego. Podstawę prawną tejże działalności oświatowej stanowiły postanowienia synodów prowincjonalnych i diecezjalnych. Prowadzenie zaś szkół przez proboszczów przy kościołach parafialnych było kontrolowane na terenie diecezji przez miejscowego biskupa lub upoważnionego przezeń innego duchownego. Z zasady działo się to podczas wizytowania parafii. Z tej czynności wizytator sporządzał protokół zamieszczając w nim szereg informacji dotyczących parafialnej szkoły. Niektóre protokoły wizytacyjne zawierają sporo tego rodzaju wzmianek, inne zaś mniej, ale w dzisiejszych czasach, kiedy zachowało się niewiele tychże protokołów, stanowią one nieocenione źródło wiadomości dotyczących omawianego zagadnienia³.

W niniejszej publikacji zostały wykorzystane protokoły wizytacyjne z XVI, XVII i XVIII w. przechowywane w archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, a także akta kościoła pw. świętego Bartłomieja w Staszowie znajdujące się w archiwum Diecezjalnym w Sandomierzu oraz w archiwum parafii w Staszowie. Nie pominięto także innych źródeł już opublikowanych.

Na temat szkolnictwa elementarnego nie ma wiele opracowań w literaturze prawno-historycznej. O istnieniu szkół w prepozyturze wiślickiej, a także w dekanacie pacanowskim, do którego należała parafia w Staszowie zasygnalizo-

³ H. Karbownik, *Szkolnictwo elementarne na terenie archidiaconatu warszawskiego w przedrozbiorowej Polsce*, „Studia Płockie” 21 (1993), s. 127-129.

wali w swych pracach Feliks Kiryk, ks. Bolesław Kumor, Stanisław Litak i Eugeniusz Wiśniowski. Niewielkie wzmianki o pierwszej szkole w Staszowie odnaleźć można także w książkach Alicji Makowskiej, Lecha Stępkowskiego i ks. Wawrzyńca Sieka. Brak pogłębionych studiów nad powyższym zagadnieniem skłonił do badań dotyczących rozwoju szkolnictwa w Staszowie.

Niniejsza książka nosi tytuł „Szkoła początkowa w Staszowie do drugiej połowy XVIII wieku”. Składa się z sześciu rozdziałów. Pierwszy wprowadza w historię kościoła i parafii pw. świętego Bartłomieja. Pozostałe zaś omawiają powstanie szkoły, kiedy to właścicielami miasta byli Tęczyńscy oraz jej funkcjonowanie do II połowy XVIII w. Przedstawieni zostali nauczyciele pracujący w Staszowie, uczniowie, wyposażenie szkoły oraz programy szkolne.

Publikacja ta po raz pierwszy ujmuje pogłębiony problem edukacji początkowej w Staszowie i wypełnia lukę w istniejących na rynku wydawniczym opracowaniach z tego zakresu. Stanowi równocześnie punkt wyjścia do dalszych studiów nad szkolnictwem i historią ziemi staszowskiej.

Agata Bazak

I. Parafia pw. świętego Bartłomieja – rys historyczny

Parafia pw. świętego Bartłomieja w Staszowie w omawianym okresie należała do diecezji krakowskiej. Erygowana została 21 sierpnia 1345 r.⁴. Jednak w dokumentach źródłowych wzmianki o niej pojawiły się już około 1325 r.⁵. Jak podaje Feliks Kiryk wymieniona w spisach świętopietrza w 1325 r. parafia staszowska nie płaciła jeszcze opłat na rzecz kamery papieskiej. Takse świętopietrza zaczęto przy niej notować dopiero od 1338 r.⁶.

W XIV w. parafia staszowska funkcjonowała w gronie 13 innych parafii tworzących dekanat książnicki. Wśród nich wyróżniała się najstarsza i najbogatsza parafia w Pacanowie. W 1325 r. jak podają źródła niewielką wpłatę w ramach świętopietrza wniosła parafia szydłowska. Natomiast pleban staszowski o imieniu Piotr nie przedstawił wartości swych dochodów i nie złożył stosownej opłaty. Z jakich powodów – nie

⁴ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002, s. 213.

⁵ *Monumenta Poloniae Vaticana*, vol. 1, ed. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 155-156.

⁶ F. Kiryk, *Urbanizacja małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 138.

wiadomo. Być może parafia była mała, jeszcze nie dostatecznie zorganizowana, a dochody niewielkie. Jak wynika z dalszej relacji, ów Piotr dalej nie dokonywał wpłat podatku i został z tego tytułu ekskomunikowany⁷.

Powstanie parafii w XIV w. związane było z intensywną kolonizacją osadniczą na prawie niemieckim. Kolonizacja ta przyniosła wielu parafiom usytuowanym w Puszczy Sandomierskiej stałe uposażenie w ziemię i mniejszy, często jedno-wioskowy okręg parafialny. Ponadto wprowadziła poważne zmiany w praktyce postnej i pokutnej oraz przy zawieraniu małżeństw, pewne zmiany w sądach synodalnych, w organizacji klasztorów, a także w zakresie obowiązkowych dziesięcin. Przede wszystkim jednak dała nowe, prawne podstawy parafii, oparte na własności ziemskiej⁸.

Tworzenie parafii docenił król Kazimierz Wielki (1333-1370), który traktował je jako umocnienie państwowości polskiej. Parafia nadawała nowo założonym wsiom cechę trwałości, stabilizowała jej mieszkańców, będąc jednocześnie placówką kulturalną i społeczną, przy której zakładano szkołę, organizacje ludzi świeckich i szpital⁹.

Staszowska parafia usytuowana została w dolinie rzeki Czarnej na pograniczu Pogórza Szydłowskiego i Niecki Nidziańskiej¹⁰. Źródła wymieniają stale, jako należące do parafii

⁷ T. Ladenberger (Ładogórski), *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930; J. Ptaśnik, *Denar świętego Piotra obrońcą jedności politycznej i kościelnej w Polsce*, „Rozprawy AU. Wydział Historyczno-Filozoficzny” t. 51 (1908), s. 133-218.

⁸ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, t. 4, s. 202-203.

⁹ Tamże, s. 203.

¹⁰ *Rocznik Diecezji Sandomierskiej* 2010, s. 499.

następujące miejscowości: Dobra, Rytwiany i Staszów. Nadto występują także Folwarki, Puszcza oraz Staszówek¹¹.

Należy jednak zaznaczyć, iż pierwsze wzmianki o istnieniu katolickiej świątyni w Staszowie pojawiły się już w XIII w.¹². Materiały archiwalne podają, iż w 1241 r. mongolskie hordy pod dowództwem Pety, po długiej i krwawej obronie zdobyły Sandomierz. Najeźdźcy dokonali tam straszliwej rzezi i zniszczyli doszczętnie miasto. Jeden z oddziałów zdążających z Sandomierza pod Szydłów zawadził po drodze o Staszówek (dawna nazwa Staszowa) i wymordował większość jego mieszkańców oraz spalił drewniany kościół¹³, który odbudowano w 1245 r.¹⁴.

W Polsce na przełomie XII i XIII w. obok kościołów biskupich i klasztornych były wyłącznie same prywatne kościoły i kapelanie. Tak też mogło być i w Staszowie. Fundatorami takich świątyń obok księcia i króla było możnowładztwo i rycerstwo, a od XII w. także i biskupstwo. Fundacją rycerską jest powstały np. przed 1117 r. kościół w Pacanowie. Prawdopodobnie drewniały kościół w Staszowie, istniejący w XIII w. mógł powstać z fundacji rodu Bogoriów, którzy w tym czasie byli właścicielami staszowskiej wsi¹⁵. Od XII w. większość ziem w okolicach Staszowa, Bogorii i Koprzywnicy należała

¹¹ E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII wieku. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976, s. 110.

¹² A. Makowska, *Prywatne miasto Staszów i dobra staszowskie*, Warszawa 1981, s. 42.

¹³ Prezydium Powiatowej Rady Narodowej. Inspektorat Oświaty w Staszowie, *O Ziemi Staszowskiej*, Staszów 1961, s. 9.

¹⁴ W. Siek, *Opis historyczny parafii i miasta Staszów do 1918 r.*, Staszów 1990, s. 50.

¹⁵ F. Kiryk, *Urbanizacja małopolski...*, s. 138.

do rodu Bogoriów. Mikołaj z Bogorii podarował w 1183 r. (1185?) Koprzywnicę i kilkanaście wsi przybyłemu z Francji zakonowi cystersów. Potwierdza tę tezę następny z rodu Piotr Bogoria (zm. ok. 1287 r.) wojewoda krakowski dziedzic między innymi Staszowa, Rytwian i Łubnic. Był on ojcem: Mikołaja, Jarosława i Stanisławy, która z kolei po ojcu odziedziczyła dobra staszowskie¹⁶. Dobra Bogoriów w późniejszym czasie przejęli Rytwiańscy¹⁷.

Staszowski kościół, a tym samym mieszkańcy wsi mogli należeć do parafii w Skotnikach, należącej właśnie do rodu Bogoriów. Ponadto, jak wskazuje Jan Długosz w XV w. na terenie staszowskiej osady funkcjonował dział rycerski (praedium militare), co z kolei potwierdzało by tezę o starej, wczesnośredniowiecznej metryce Staszowa, funkcjonującego w systemie organizacji grodowej¹⁸.

W Staszowie murowany kościół postawiono dopiero około 1342 r., przy którym jak już wyżej wspomniano erygowana została parafia¹⁹. Parafia ta najprawdopodobniej wydzielona została w wyniku zabiegów fundatorów staszowskiej świątyni

¹⁶ R. J. Rożek, *Bogoria – jest takie miejsce*, Bogoria 2009, s. 27.

¹⁷ J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań-Warszawa 2001, s. 30; Zob. także S. Gawęda, *Możnowładztwo małopolskie w XIV i w pierwszej połowie XV wieku. Studium z dziejów rozwoju wielkiej własności ziemskiej*, Kraków 1966, s. 49.

¹⁸ *Parafia Staszowska i Staszów w drugiej połowie XV wieku w świetle <Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis> Jana Długosza*, [w:] *Staszów w opisach, aktach i dokumentach, t. 1: do połowy XIX wieku*, red. L. Stępkowski, Staszów 2006, s. 19-20.

¹⁹ *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 1, wyd. S. Kuraś, Kraków 1965, nr 45, s. 64-65.

ze starszej i większej parafii skotnickiej²⁰.

Konsekracja świątyni staszowskiej dokonana została przez biskupa krakowskiego Jana Grota w dniu 21 sierpnia 1345 r. W obecności dziedzica Staszowa Stanisława zwanego Kmiotkiem i nie wymienionego z nazwiska proboszcza „natenczas będącego i na przyszłość”, biskup konsekrował kościół, wyznaczając święto parafialne corocznie w oktawę Świętej Trójcy (pierwsza niedziela po Zielonych Świątkach). Potwierdził także uposażenie: 2 łany wraz z łąką i stawem położonych naprzeciw plebanii, nadanych przez Andrzeja ze Zbrodzic dzieścięcin, a przez Piotra z Bogorii, wojewody krakowskiego, dzieścięcin z Rytwian i z Widuchownej. Za dusze zmarłych ofiarodawców proboszcz staszowski zobowiązany był w każdy poniedziałek odprawić mszę²¹.

Obecny kościół wybudowany został staraniem Doroty z Tarnowa, wdowy po Marcynie z Łubnic (de Lubnicze)²², z kamienia i cegły²³. Był to obiekt charakterystyczny dla małopolskiego budownictwa sakralnego XIV-XVI stulecia, typ małego kościoła parafialnego²⁴.

W XVII w. za sprawą Tęczyńskich kościół uległ znacznej przebudowie podczas, której jego pierwotna forma uległa zniekształceniu. W świetle dotychczasowych badań ustalono, że w 1610 r. do kościoła od strony zachodniej dobudowana zosta-

²⁰ *Parafia Staszowska i Staszów...*, [w:] *Staszów w opisach...*, s. 19-20.

²¹ *Zbiór dokumentów...*, s. 64-65.

²² E. Wiśniowski, *Prepozytura wiślicka...*, s. 110; T. Bielecki, *Zespół kościelny p.w. św. Bartłomieja Apostoła w Staszowie. Studium obiektu w 660. rocznicę konsekracji świątyni*, Staszów 2005, s. 11.

²³ J. Długosz, *Liber beneficiorum Dioecesis cracoviensis*, t. 2, [w:] *Opera Omnia*, t. 8, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1864, s. 386.

²⁴ T. Bielecki, *Zespół kościelny...*, s. 8.

ła wieża, a od strony południowej okrągła baszta²⁵. W wyniku wybudowania wieży i baszty zmieniona została konstrukcja dachu nad całym kościołem. We wnętrzu kościoła podwyższony został strop. Wykonane zostały nowe sklepienia i podziały. W XVII w. do kościoła dobudowano również zakrystię²⁶.

Ponadto w latach 1610-1618²⁷ lub jak podają inne dane w latach 1613-1625²⁸ od strony północnej wybudowana została kaplica Tęczyńskich²⁹. Fundatorką kaplicy według źródeł kościelnych³⁰ jak i kilku opracowań³¹ była hrabina Katarzyna z Leszczyńskich Tęczyńska. Jednakże, jak wskazuje w swej rozprawie doktorskiej J. Z. Łoziński fundację kaplicy Katarzyna Tęczyńska uczyniła wraz ze swoim wówczas jeszcze żyją-

²⁵ A. Makowska, *Prywatne miasto...*, s. 43.

²⁶ T. Bielecki, *Zespół kościelny...*, s. 21-23.

²⁷ H. i S. Kozakiewiczowie, *Renesans w Polsce*, Warszawa 1976, s. 225; J. Z. Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. 1, Warszawa 1985, s. 453; Tenże, *Cztery centralne kaplice kopułowe z początku XVII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 30 (1968) nr 3, s. 304; T. Bielecki, *Zespół kościelny...*, s. 28; J. Wójcik, *Ważniejsze zabytki architektoniczne Staszowa i okolic*, „Almanach Staszowski” 1 (1982), s. 75.

²⁸ J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915, s. 219; W. Siek, *Opis historyczny...*, s. 16 i 59; D. Kubalski, *Życie społeczno-kulturalne w Staszowie w latach 1918-1939*, Staszów 1996, s. 39; M. A. Korycka, *Architektura sakralna na Kielecczyźnie do 1939 r.*, [w:] „Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej”, Kielce 1991, s. 243; M. A. Zarebski, *Staszów wczoraj i dziś*, Staszów 1999, s. 120; A. Makowska, *Prywatne miasto...*, s. 43.

²⁹ A. Bazak, *Kaplica Tęczyńskich w Staszowie. Przyczynek do dziejów obiektu*, Sandomierz 2014, s. 50.

³⁰ Zob. Akta parafii świętego Bartłomieja przechowywane w Archiwum Diecezji Sandomierskiej (dalej ADS).

³¹ Por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, z. 11, red. J. Z. Łoziński, B. Wolff, Warszawa 1962, s. 106; J. Wiśniewski, *Dekanat...*, s. 219; T. Bielecki, *Zespół kościelny...*, s. 28.

cym mężem Andrzejem Tęczyńskim, kasztelanem bełskim³². Natomiast J. Kurtyka wskazuje wprost na Andrzeja Tęczyńskiego jako inicjatora i fundatora tej budowli³³.

Według planów Andrzeja i Katarzyny Tęczyńskich miała to być kaplica grobowa wybudowana zgodnie z panującą wówczas modą. W XVII w. coraz większą rolę ogrywał mecenat możnowładców zarówno świeckich jak i kościelnych, którzy dochodząc do potęgi ekonomicznej i znaczenia politycznego podejmowali budowle na wielką, niekiedy urbanistyczną skalę. Mecenat ten obejmował także budowle sakralne³⁴.

Tęczyńscy prawdopodobnie chcieli połączyć pobożną fundację sakralną z pomnikiem własnej chwały, zachować dla potomności pamięć własnego imienia należną ich pozycję w hierarchii społecznej, a jednocześnie stworzyć przybytek kultu pośmiertnego odpowiadający przyjętej obrzędowości liturgicznej³⁵. Jednak ze względu na głoszone przez Kościół treści kontrreformacyjne owa pierwotna funkcja została nieujawniona.

W tym czasie, czyli po roku 1600 w wielu tego typu budowlach nie wykonywano już nagrobków. Sprowadzano je do skromnych epitafiów czy tablic, albo nawet już tylko do herbów fundatorów, zwykle zawieszanych w sferze niebiańskiej, na pendentywach kopuły. Na takie redukowanie świeckich elementów sepulkralnych miały wpływ wymagania, jakie w obliczu kontrreformacji stawiało duchowieństwo przy budowie

³² *Katalog zabytków...*, s. 106-107.

³³ J. Kurtyka, *Latyfundium tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV-XVII wiek)*, Kraków 1999, s. 25.

³⁴ S. Petrycy z Pilzna, *Polityki Aristotelesowej (...) ksiąg ośmioro*, cyt. za: *Pisarze polskiego Odrodzenia o sztuce*, opr. W. Tomkiewicz, Wrocław 1955, s. 201-202.

³⁵ J. Z. Łoziński, *Grobowe kaplice...*, s. 282.

obiektów sakralnych. Ponadto coraz częściej również funkcje grobowca były podporządkowane ogólnym funkcjom społeczno-propagandowym, zwłaszcza wprowadzanym przez bractwa religijne. W tej sytuacji głównym, a często jedynym akcentem wnętrza stawał się ołtarz, który zgodnie z zasadami kompozycyjnymi zajmował ścianę naprzeciw wejścia³⁶.

O ukrytej funkcji grobowej może zatem świadczyć jedynie krypta grobowa wybudowana pod kaplicą³⁷ oraz heraldyka umieszczona w pendytywach nadająca rangę pomnika i sławiąca chwałę fundatorów, a także wezwanie, jakie otrzymała kaplica, a które to poświęcone zostało Matce Bożej Różańcowej. Było to typowe wezwanie, jakie nadawano kaplicom grobowym, gdyż wierzono, że Maryja jest pośredniczką u Boga i to Jej wstawiennictwo chcieli sobie zapewnić zmarli w oczekiwaniu na powtórne przyjsie Zbawiciela³⁸. Idea pośrednictwa Maryi w zbawieniu stanowiła niemal stały składnik programu kultowego mauzoleów grobowych³⁹.

Kaplica w XVII w. otrzymała jeden ołtarz usytuowany na wprost wejścia, do którego wstawiony został obraz Matki Bożej Różańcowej. Ołtarz posiadał marmurową mense i nastawę ołtarzową⁴⁰.

W 1657 r. kościół zdewastowały wojska siedmiogrodzkie i kozackie Jerzego II Rakoczego, które urządziły sobie w nim stajnię⁴¹. W latach 1658-1664 za staraniem ks. Macieja Dalewskiego

³⁶ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII...*, s. 64.

³⁷ Za J. Wiśniewskim, *Dekanat...*, s. 224.

³⁸ J. Z. Łoziński, *Grobowe kaplice...*, s. 108.

³⁹ A. Miłobędzki, *Architektura polska...*, s. 26.

⁴⁰ A. Bazak, *Kaplica Tęczyńskich...*, s. 86.

⁴¹ S. Herbst, *Wojna obronna 1655-1660*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, red. K. Lepszy, t. 2, Warszawa 1957, s. 105; A. Makowska, *Prywatne miasto...*, s. 56.

ówczesnego proboszcza w świątyni przeprowadzone zostały prace renowacyjne, które umożliwiły ponowną jej konsekrację⁴².

W XVIII w. za sprawą kolejnych właścicieli Staszowa prawdopodobnie Czartoryskich: Marii Zofii Sieniawskiej i Augusta Aleksandra Czartoryskiego (właścicielki miasta od 1726 r., która przekazała je w wianie Czartoryskiemu w 1731 r.) oraz ich córki Elżbiety Izabeli Lubomirskiej (dziedziczki Staszowa od 1778 r. jeszcze za życia ojca) zgodnie z panującą wtedy modą architektoniczną wnętrze kościoła i kaplicy uległo przeobrażeniu⁴³.

W latach 1770-1780 zbudowane zostały nowe ołtarze, ambona oraz chór muzyczny (zachowane do dziś). Do wybudowanych ołtarzy wkomponowano obrazy z wcześniejszych nastaw ołtarzowych. Ołtarz główny w kościele posiadał obraz ze sceną Ukrzyżowania Chrystusa, a na zasuwie świętego Bartłomieja. W ołtarzach bocznych umiejscowiono wizerunki świętego Jacka po lewej stronie, a po prawej świętej Anny Samotrzcę.

W kaplicy Tęczynskich zaś wykonana została nowa, drewniana nastawa do ołtarza głównego, a ściślej rzecz ujmując do siedemnastowiecznej marmurowej mensy oraz bogato zdobione antepedium. W XVIII w. ołtarz dodatkowo zyskał zasuwę i obraz przedstawiający świętych: Piotra i Pawła oraz rzeźby świętych: Dominika i Róży z Limy⁴⁴. Na wizerunek Matki Bożej Różańcowej nałożono korony, srebrną sukienkę i inne dodatki⁴⁵.

⁴² M. A. Zarębski, *Staszów naszych pradziadków (z przelomu wieków)*, Staszów 1998, s. 32.

⁴³ P. Bohdziewicz, *Korespondencja artystyczna Elżbiety Sieniawskiej z lat 1700-1729 w zbiorach Czartoryskich w Krakowie*, Lublin 1964, s. 302-303.

⁴⁴ A. Bazak, *Kaplica Tęczynskich...*, s. 87.

⁴⁵ Tamże, s. 90.

Około roku 1787 wnętrze kaplicy Tęczyńskich ponownie zostało przeobrażone. Zyskało dwa dodatkowe ołtarze wraz z obrazami, które usytuowane zostały po lewej i prawej stronie kaplicy.

Należy jednak zaznaczyć, że w tym czasie zbudowano tylko drewniane mensy, gdyż nastawy ołtarzowe zostały zaadaptowane do wnętrza kaplicy. Ich pochodzenie (nastaw ołtarzowych) datuje się na XVII w.⁴⁶. Ołtarz boczny po prawej stronie w kaplicy Tęczyńskich poświęcony został świętym Rozalii, Sebastianowi i Irenie (inne opracowania podają, że Rozalii, Sebastianowi i Barbarze)⁴⁷. Natomiast ołtarz boczny po lewej stronie otrzymał obraz z Matką Bożą Niepokalanego Poczęcia⁴⁸. Tak zbudowane ołtarze poświęcone zostały w 1787 r.⁴⁹. Druga połowa XIX w. przyniosła kolejne zmiany w wyglądzie kaplicy Tęczyńskich. Ołtarz boczny po lewej stronie zyskał nowy wygląd. Wkomponowany został tam obraz przedstawiający świętego Józefa. Obraz ten widnieje w inwentarzach ko-

⁴⁶ E. i M. Gruszczyńscy, *Kaplica Matki Bożej Różańcowej*, maszynopis przechowywany w archiwum autorki, b. s.

⁴⁷ Ks. Jan Wiśniewski w swoim opracowaniu błędnie podał, że jest to obraz z wizerunkami świętych: Rozalii, Sebastiana i Barbary. Zob. J. Wiśniewski, *Dekanat...*, s. 221.

⁴⁸ ADS, Akp Staszów (1799-1834), t. 1, *Protokół w porządku spisania Inwentarza Fundi Instructi Kościoła Parafialnego i Probostwa staszowskiego po śmierci ks. Macieja Dużyńskiego byłego Proboszcza tegoż kościoła na rzecz ks. Adama Majewskiego dzisiejszego Proboszcza i Dziekana Staszowskiego kanonika honorowego sandomierskiego z mocy rozporządzenia (...) komisarza obwodu sandomierskiego w dniu 20 grudnia 1827 Nr 13369 (...)*, b.s.

⁴⁹ Data taka widnieje na portatylu.

ścielnych od co najmniej 1887 r.⁵⁰. W 1926 r. prawdopodobnie wymieniony został na nowy⁵¹.

Po pożarze w 1783 r., w którym spaliła się plebania, wikariat, organistówka, przytułek przykościelny, dzwony i fragment wieży – kościół, jak i budynki należące do parafii zostały ponownie odnowione⁵².

Materiały archiwalne przekazują konsekrację kościoła parafialnego w 1345 r. dokonaną przez biskupa Jana Grota, konsekrację kaplicy Tęczyńskich w 1626 r. uczynioną przez biskupa Tomasza Oborskiego oraz ponowną konsekrację kościoła przeprowadzoną przez biskupa Mikołaja Oborskiego w dniu 27 sierpnia 1664 r.⁵³.

W omawianym okresie urząd plebana pełnili: Piotr ? (1325-?), Jan Strzepecki (Szczepieński) (1440-1443), Marek ? (1443-?), Krzysztof Talecki (Taleski) (ok. 1596-?) i Adam Fałęcki (Falecki) (ok. 1598-?)⁵⁴.

W 1613 r. Katarzyna Tęczyńska przy kościele parafialnym ufundowała Mansjonerię, w wyniku której kościół podniesiony został do rangi kościoła parafialnego-prepozyturalnego, przy którym do 1818 r. funkcjonowała prepozytura⁵⁵.

⁵⁰ ADS, Akp Staszów (1858-1983), t. 4, *Akt gen[eralnej] wizyty (...) na dniu 9 i 10 listopada 1887 r.*, b.s.

⁵¹ M. Gruszczyński, *Pisemna relacja na temat ołtarzy w kaplicy Tęczyńskich w Staszowie*, maszynopis przechowywany w archiwum autorki, s. 1.

⁵² P. Bohdziewicz, *Korespondencja artystyczna...*, s. 303.

⁵³ Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie (dalej AKMKrak), Wiz. 1783 AV 56, s. 255.

⁵⁴ A. Bazak, *Parafia pw. świętego Bartłomieja w Staszowie 1325-2005. Kalendarium wydarzeń*, Sandomierz 2006, s. 174; J. Wiśniewski, *Dekanat...*, s. 15; W. Siek, *Opis historyczny...*, s. 80.

⁵⁵ J. Wiśniewski, *Dekanat...*, s. 219.

Po śmierci Andrzeja Tęczyńskiego czyli w 1613 r., jak zaznacza ks. Wawrzyniec Siek wdowa po nim zapragnęła uczcić pamięć swego męża, a także pamięć ich syna Jacka⁵⁶, których pochowała w kościele pw. świętego Bartłomieja, jak również zapewnić sobie modlitwę po śmierci. Dlatego też ufundowała, a następnie sprowadziła do Staszowa kolegium księży Mansjonarzy⁵⁷.

Jednakże motyw do erygowania tegoż kolegium wpływał nie tylko z pobożności, ale podobnie, jak w przypadku budowy kaplicy również z chęci podniesienia dostojności siedziby rodowej Tęczyńskich, dodanie powagi osobie fundatora i jego rodu⁵⁸. Na fundację tę mógł wpłynąć także pozostawiony przez Andrzeja Tęczyńskiego testament, w którym zobowiązał swoich bliskich do pamięci o nim⁵⁹.

Na podstawie dokumentów źródłowych wiadomo, że przy tworzeniu fundacji mansjonarskich, zazwyczaj poza względami religijnymi, kierowano się także motywami ambicjonalnymi. Jak pisze S. Litak: „Fundacja taka pociągała za sobą podniesienie urzędu plebana do godności prepozyta, czyli proboszcza, a kościoła parafialnego do wyższej rangi – parafialnego-prepozyturalnego, co z pewnością nie było obojętne dla szlachcica posiadającego prawo patronatu”⁶⁰. Prepozytury, uposażane zawsze z kolegiami Mansjonarzy, były to wspólnie-

⁵⁶ W. Siek, *Opis historyczny...*, s. 76.

⁵⁷ J. Wiśniewski, *Dekanat...*, s. 219.

⁵⁸ J. Szczepaniak, *Duchowieństwo diecezji krakowskiej w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2010, s. 94.

⁵⁹ A. Bazak, *Kaplica Tęczyńskich...*, s. 58.

⁶⁰ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 161.

ty złożone z duchownych posiadających święcenia kapłańskie, na czele z przełożonym, zwanym prepozytem⁶¹.

Katarzyna Tęczyńska fundację księży Mansjonarzy powołała w porozumieniu z biskupem Piotrem Tylickim w 1613 r.⁶². Do Staszowa zaś Mansjonarze przyjechali w drugiej połowie 1625 r.⁶³ za zgodą biskupa Marcina Szyszkowskiego⁶⁴, który wydał im akt erekcji 31 października⁶⁵. Jednocześnie kościół pw. świętego Bartłomieja podniósł do rangi kościoła parafialnego-prepozyturalnego, którym zarządzał prepozyt⁶⁶. Otrzymał on także uprawnienia do kierowania kolegium Mansjonarzy i prawo do wskazywania kandydatów na to stanowisko⁶⁷.

W latach 1625-1818 funkcję prepozyta sprawowali: Wojciech Belczyński, Jan Brożek, Maciej Teodor Dalewski, Aleksander Krzyszkowski, Michał Lachowicz, Józef Suchecki, Wojciech Filipowicz, Szymon Tymowski oraz Maciej Dużyński⁶⁸.

⁶¹ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, t. 3, s. 426.

⁶² *Parafia Staszów*, [w:] *Historia dekanatu Pacanów do schyłku XVII w.*, http://pacanow.tbu.pl/pa_online/tradycja/dek/par10.html/, (dostęp 14.02.2012).

⁶³ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, t. 3, s. 431.

⁶⁴ W. Siek, *Opis historyczny...*, s. 76.

⁶⁵ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej...*, t. 3, s. 431.

⁶⁶ J. Wiśniewski, *Dekanat...*, s. 219.

⁶⁷ J. Szymański, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu 1465-1786*, Lublin 1962, s. 99.

⁶⁸ W. Siek, *Opis historyczny...*, s. 80-82. Natomiast ks. Jan Szczepaniak podaje następujące nazwiska prepozytów staszowskich: Aleksander Skrzyszowski (1699-?), Grodzicki PhD [1711], Kacper Pachowski (?-1723), Stanisław Jaxinski (10 XII 1723-?), Jerzy Otwinowski (Otfinowski) (?-1747), Józef Suchocki (12 XII 1747 - 30 III 1762+), Wojciech Filipowicz (14 VI 1762 - 9 VIII 1799+). Por. J. Szczepaniak, *Spis prepozytów i plebanów diecezji krakowskiej (XVIII w.)*, Kraków 2008, s. 303.